

איתן בדעתו – יוסף ויץ ורעיון הטרנספר

יוסי כץ

א

סוגיית הטרנספר במחשבה ובמדיניות הציונית-ישראלית תופסת בעשור השנים האחרון מקום נכבד במחקר ובדיון ההיסטורי העוסק בתולדות היישוב ובכינונה של מדינת ישראל. סוגיה זו מעוררת עניין לא רק בשל המחקר המעמיק שמנהלות דיסציפלינות שונות בנושאים אלה, אלא גם במידה רבה בשל רגישותו של הנושא וייתכן שגם בשל הזכרתו בהווה בהקשרים פוליטיים שונים. ואולם, קשה לומר כי הדיון בסוגיה זו כבר מוצה. חלקים שונים שלה הוארו, אך שאלות רבות נותרו בלתי פתורות. אחדות מהן נתונות בוויכוח חריף, כמו השאלה האם היה או לא היה טרנספר במלחמת העצמאות, ואם היה – באיזה היקף. כמו כן, דומה שאין מידע רב על העמדות שרווחו בנוגע לנושא זה בשנים המוקדמות בתולדות הציונות ובשנים שלאחר הקמת המדינה. חקר הנושא מציב גם לא מעט בעיות מתודולוגיות, ובהן היעדרה או אי חשיפתה של דוקומנטציה מלאה, הבחנה מושגית בין טרנספר מרצון לטרנספר כפוי, ועדויות המצביעות על שינויים בעמדותיהם של מקבלי ההחלטות במהלך הזמן ועל פערים בין הצהרות למעשים. עצם הוויכוח המתנהל בין החוקרים יש בו כדי להעיד על אותן בעיות.

דומה כי התחקות שיטתית אחר עמדות עקרוניות של אישים בתולדות הציונות בנוגע לסוגיית הטרנספר יש לה חשיבות לקבלת תמונה שלמה של הרעיון, על תולדותיו והיבטיו השונים. מטרתו של מאמר זה היא לבחון במידת האפשר את עמדתו של יוסף ויץ, מי שכהן מאז ראשית שנות השלושים כמנהל מחלקת הקרקעות והייעור בקק"ל והיה מבכירי העוסקים בקידומו של המפעל ההתיישבותי הציוני. ויץ לא נמנה עם הצמרת המדינית, לא בסוכנות היהודית ולא במדינת ישראל, וספק רב אם ההנהגה המדינית הושפעה מעמדתו בסוגיית הטרנספר. עם זאת, חשוב להבהיר את עמדתו לפחות משני טעמים: האחד – במהלך השנים היה ויץ קשור בוועדות סוכנות ובוועדות ממשלה אשר דנו מעת לעת בשאלת הטרנספר, ובעצמו ניסה לפעול לקידום רעיונותיו; והשני – לאחרונה נטען כי ערב הקמת המדינה חזר בו ויץ

* תודתי נתונה לפרופ' יואב גלבר ולד"ר מאיר פעיל על עצותיהם והערותיהם, אשר תרמו בגיבושו הסופי של המאמר.

מתמיכתו העקרונית בטרנספר,¹ והבהרת עמדותיו עשויה להעלות ספקות בקשר לטענה זו.

ב

עמדה ברורה בעניין הטרנספר הביע ויץ כבר בשנים 1937-1938, עת היה חבר בוועדה לחילופי אוכלוסין. ועדה זו הוקמה מטעם המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית בעקבות המלצותיה של הוועדה המלכותית הבריטית בראשות הלורד פיל. כידוע, במסגרת תוכנית החלוקה המליצה הוועדה המלכותית בין היתר על חילופי אוכלוסין בכפייה. ויץ תמך בטרנספר מרצון של אוכלוסייה ערבית מתחומי המדינה היהודית העתידה לקום, אך סבר שרעיון הטרנספר הכפוי אינו מציאותי. הוא קבע כי אמנם יש לשאוף להעביר מתחום המדינה אוכלוסייה ערבית רבה ככל האפשר, אך דעתו היתה שעדיף להעביר את האוכלוסייה הכפרית, שהוגדרה 'מחוסרת קרקע' או החזיקה באדמות מעטות אך עיכדה אדמות רבות שהיו בבעלותם של אחרים. ויץ הציג בפני הוועדה לחילופי אוכלוסין תוכנית מפורטת לטרנספר, שעיקרה היה חיזוק ועידוד גורמי המשיכה במקומות היעד: נפת עזה, עבר הירדן המזרחי וסוריה. כבר אז הדגיש ויץ כי הטרנספר הוא חיוני לא רק מטעמים מדיניים-בטחוניים, אלא גם בשל הצורך לפנות קרקעות הנחוצות להתיישבות יהודית.²

בתחילת שנות ה־40 היה ויץ גחרץ יותר, אך ככל הנראה לא שינה את עמדתו עד כדי תמיכה בטרנספר כפוי. ב־20.12.1940 כתב ביומנו דברים שאמר לזלמן ליפשיץ:

לאחר המלחמה תחרוג שאלת ארץ־ישראל ושאלת היהודים ממסגרת 'פיתוח'. בינינו לבין עצמנו צריך להיות ברור, שאין מקום בארץ לשני העמים גם יחד. שום 'פיתוח' לא יקרבנו ולא יביאנו למסרתנו, להיות עם עצמאי בארץ הקטנה הזאת. אם הערבים יצאו, תהיה הארץ רחבה ומרווחת בשבילנו, ואם הערבים יישארו, תישאר הארץ בדלותה ובצמצומה. כשתיגמר המלחמה בנצחונם של האנגלים, וכשישבו העמים השופטים לצדק על כיסא־הדין, חייב עמנו להביא את עצמותיו וטענותיו בפניהם, והפתרון היחיד הוא ארץ־ישראל, לפחות א"י המערבית, ובלי ערבים. אין כאן מקום לפשרותו העבודה הציונית עד כאן, בחינת הכשרה והכנה ליצירת המדינה העברית בא"י, טובה

1. "בן ארצי, 'לכבוש את המדינה - תכנית ההתיישבות של מפא"י לקראת כינון מדינה בגבולות החלוקה', יהדות זמננו, 10 (תשנ"ו), עמ' 225, ואין המתבר מבחין בין טרנספר כפוי לטרנספר מרצון.

2. "הלר, כמאבק למדינה: המדיניות הציונית בשנים 1936-1948, ירושלים תשמ"ה, עמ' 224-228; "כץ, 'דיוני ועדת הסוכנות להעברת אוכלוסין 1937-1938 (פרק בהכנות הסוכנות היהודית לביצוע החלוקה)', ציון, נג, ב (תשמ"ח), עמ' 167-189, ובמיוחד עמ' 175-177.

ונאה היתה בשעתה ויכלה להסתפק ב'קניית קרקע' - אבל היא לא תביא לישראל את המדינה. זאת צריכה לבוא בבת-אחת, בהינתן גאולה, וכאן סודו של רעיון 'המשיח'; ואין דרך אחרת אלא להעביר מכאן את הערבים לארצות השכנות, להעביר את כולם, מלבד אולי בית-לחם, נצרת וירושלים העתיקה. אין להשאיר אף כפר אחד, אף שבט אחד. וההעברה צריכה להתכוון לעיראק, לסוריה ואפילו לעבר-הירדן. למטרה זו יימצאו כספים, וכספים מרובים. ורק עם העברה זו תוכל הארץ לקלוט מיליונים מאחינו ולשאלת היהודים יבוא קץ ופתרון. מוצא אחר אין.³

באותה עת התאמץ ויץ לגייס תומכים לדעותיו מקרב ההנהגה. הוא דיבר על הצורך בהכנת תוכניות העברה אופרטיביות לקראת ועידת השלום, וביקש כי למטרה זו תוקם ועדה מוסמכת מטעם הסוכנות. ואולם, נראה כי ויץ התקשה להרביק את ההנהגה בהתלהבותו. בדצמבר 1943 הסכים גזבר הסוכנות היהודית, אליעזר קפלן, להצעתו של ויץ לבדוק 'אפשרות של העברת חלק אוכלוסין', אך נראה כי הדבר לא הוביל לפעולות ממשיות.⁴

ג

בשלהי 1947, לאחר החלטת האו"ם על הקמת מדינה יהודית, קבע ויץ כי המדינה היהודית 'לא תוכל להתקיים באחוז גבוה של מיעוט ערבי'.⁵ (דבריו אלה מזכירים את קביעתה של ועדת משנה לוועדת הסוכנות לחילופי אוכלוסין מדצמבר 1937, ולפיה למדינה היהודית 'לא יהיה לה כחיקיום כל זמן שישאר בה מיעוט ערבי גדול').⁶ לפיכך טען ויץ כי דאגתה העיקרית של המדינה היהודית צריכה להיות 'לעליה גדולה ביחוד בשלוש השנים הראשונות'.⁷ עם זאת, אין הוכחה לכך שנטש את עמדותיו בזכות הטרונספר מרצון, אף שככל הנראה לא היה נחרץ כב-1940 כאשר להיקפו הרצוי, ודעותיו היו קרובות יותר ברוחן לדעות שהביע בוועדת הסוכנות לחילופי אוכלוסין ב-1937-1938. להלן דברים שאמר ב-23.12.1947, בישיבת ועדת מפא"י לבעיות ההתיישבות וההשקאה, בעניין אפשרויות העזיבה של אוכלוסייה ערבית:

וכמה תמנה אז האוכלוסייה הערבית החקלאית? לפי ריבוייה הטבעי של

3. 'ויץ, יומני ואגרותיו לבנים, ב, רמת-גן תשכ"ה, עמ' 181.
4. שם, עמ' 205-206, 214-215, 219, 259, 303, 353 - משם הציטוט; מכתב אל קפלן מיום 2.2.1942, אצ"מ A 246/723.
5. לבעיות ההתיישבות וההשקאה במדינה, מפלגת פועלי ארץ-ישראל, המרכז, תל-אביב, מאי 1948, פרוטוקול מ'ישיבות הועדה לבעיות ההתיישבות וההשקאה במדינה' מיום 23.12.47, עמ' 8, אה"ע.
6. פרוטוקול דיוני ועדת המשנה מיום 19.12.1937, אצ"מ L 18/814; הדברים מצוטטים גם אצל כץ (לעיל, הערה 2), עמ' 183.
7. לעיל, הערה 5.

ואוכלוסיה, שבודאי לא יפחת ברמת-החיים הטובה שתהיה להם במדינתנו, תגדל האוכלוסיה בכללה ב־20 אלף נפש בערך ותגיע ל־470 אלף. לפי האחוז החקלאיים הקיימים היום, צריך היה מעמד זה למנות למעלה מ־300 אלף נפש, אבל באמת יהיה פחות, הן מפני המעבר מתקלאות לתעשייה ומסחר שיחול בעדה זו, והן מפני המעבר מכאן לארצות שכנות. כמובן, שאסור לדבר על כך בפומבי, פן נפגע במי שהוא, אבל החיים יהיו חוקים מכל השקפות ומסורות, והשינויים הללו בוא יבואו. מאז ומתמיד הייתי חסיד של טרנספר. אולם כיום לא נעלה דבר זה אפילו ברמז. בכל־זאת אני רואה בעתיד שחלק מסוים מהאוכלוסיה הערבית יהגר מרצונו הטוב, ומרצון מושלים בארצות שכנות, שימצאו בהם צורך. אזור בית־שאן, למשל, עתיד להתרוקן מהבדווים, בהפצם להצטרף אל שבטיהם שמעבר לירדן וכמותם באזורים אחרים.⁸

עמדות דומות לאלו של ויץ בעניין הטרנספר מרצון הביעו בסוף 1947 עובדי הקק"ל שהיו מופקדים על משרדי הקק"ל בחיפה ובטבריה. ניתן להניח שאנשים אלו הושפעו לא מעט מעמדת 'הבוס' בירושלים, או לפחות לא היו ממליצים בפניו המלצות הרחוקות מהשקפותיו שלו כרחוק מזרח ממערב. בסוף דצמבר 1947, בתשובה לבקשתו של ויץ להציע תוכנית עבודה לעתיד, כתב לו צבי וולף, ממשרד הקק"ל בחיפה, את הדברים הבאים:

בהתאם לבקשתו הטלפונית להמציא תוכנית עבודה בקניית קרקעות במחוזות שלנו, בגבולות החלוקה ובתנאים נורמליים המאפשרים רכישה סדירה, הנני לענות, עם כל הקושיים להתוות כבר כיום תוכנית כזו, יש לראות שני קווי פעולה מובדלים ברכישת קרקע: א) קניות מערבים, אשר לרגלי סיבות שונות כגון כיסוי חובות מערבים, אי יכולת כלכלית, סכסוכי שכנים או עניני נקמת דם, העלולים למכור את אשר להם ולעקור, בעזרתנו, למקום אחר. ב) קניות מבעלי קרקע המתפרנסים מאדמתם או מבעלים שימכרו את עדפי קרקעותיהם [...].⁹

באותו עניין כתב לוויץ כעבור ימים מספר יוסף נחמני, שניהל את משרד הקק"ל בטבריה, כיצד לדעתו יש לפתור את בעיית האריסים היושבים על אדמות האפנדים, שאותן אמורה היתה הקק"ל לרכוש בצפון:

נצטרך לדאוג לאריסים ונהיה מעונינים למצוא סדור מתאים, שבמקום פיצויים סתם, להעבירם על קרקע בסוריה או בעבר הירדן. לדרך זו חשיבות מיוחדת כי היא מקטינה את מספר הערבים בארץ וחוסכת את הדאגה של

8. שם, עמ' 10. ראה גם דבריו של ויץ, שם, עמ' 45, בעניין עוינתם הצפויה של הבדווים שבעמק הירדן.

9. מכתב צ' וולף אל " ויץ בקק"ל מיום 29.12.1947, אצ"מ KKL 5/15927.

תעסוקתם בעבודה אחרת [...] אנו מניחים שנוכל לעזור ולחדש את הנטיה אצל הערבים, שהגרו ממרוקו הידועים בשם 'מוגרבים' לעבור לסוריה ולהצטרף למושבה המרוקנית הגדולה שמה. ישנם סיכויים גדולים להעברתם, אם נדע להכשיר את הקרקע וליצור את התנאים המעודדים המתאימים. אליהם יצטרפו הצ'רקסים מכפר ריחניה, שקיומם עלוב מאד בכפר הנ"ל. כמו כן יש לכוון את העניינים שהמתואלים של שני הכפרים נביא יושע ומלכיה יעברו ללבנון וירכשו להם קרקע בג'בל עמל, המיושב מתואלים.¹⁰

במאי 1948 זיהה ויץ את ההזדמנות שנוצרה בעקבות מלחמת השחרור, שבמהלכה עזבו ערבים רבים את אדמותיהם. הוא ביקש מהנהגה לשמר את המצב ולמנוע מן הערבים לשוב למקומות מגוריהם. לא במקרה היה ויץ חבר בוועדות שעסקו בעניין ה'טרנספר בדיעבד'. אמנם נושא זה כבר נדון במחקר,¹¹ אך דומה כי סוגיית ויץ והטרנספר' בתקופת מלחמת השחרור עדיין לא מוצתה. מכל מקום, אין ספק כי מבחינת ויץ, המציאות שנוצרה בעקבות המלחמה הגשימה – אף אם בדרך שונה משיעור – שאיפות שלא היסס לבטא במהלך העשור שקדם לקום המדינה.

ד

גם בתום מלחמת העצמאות, לאחר שהצטמצם מאוד מספרם של הערבים במדינת ישראל, לא חדל ויץ להגות בטרנספר מרצון ולנסות להוציא את תוכניותיו אל הפועל, ולו באופן חלקי. מתברר כי משלהי 1949 ועד תחילת 1953 ניסה ויץ לקדם את תוכניתו להעביר את ערביי גוש חלב לדרום אמריקה באמצעות עידוד גורמי המשיכה שם, וגם פעל לחילופי רכוש ואוכלוסייה ערבית באוכלוסייה יהודית משם. לשם קידום התוכנית (אם כי גם לשם מטרות אחרות) אף ביקר ויץ בארגונינה. את תוכניתו, שאותה לא היסס להזכיר בספרו יומני ואגרותי לבנים,¹² כינה ויץ בשם 'מבצע יוחנן'.

תוכניתו של ויץ, שבסופו של דבר לא יצאה לפועל, התגבשה בעידודם של שר החוץ דאז, משה שרת, והרשות ליישוב פליטים, ועל דעת ראש הממשלה דוד בן-גוריון. גם מזכיר הצירות במונטבידאו, יצחק נבון, היה בסוד העניינים.¹³ בתכנון

10. מכתב נחמני ללשכה הראשית של הקק"ל מיום 5.1.1948, אצ"מ KKL 9/31.
11. S. Reichman, 'Partition and Transfer', in: Ruth Kark (ed.), *The Land That Became Israel*, Jerusalem. New Haven, London 1989, pp. 320-330; B. Morris, 'Yosef Weitz and the Transfer Committees 1948-1949', *Middle Eastern Studies*, 22, 4 (1986), pp. 522-561.
12. ויץ, יומני ואגרותי לבנים, ד, דמת"גן תשכ"ה, עמ' 358-366.
13. פרוטוקול ישיבה מס' 20 של הרשות ליישוב פליטים מיום 13.2.1950, אצ"מ KKL 5/18876; מכתב י" צור אל י" ויץ מיום 9.1.1950, שם, A 246/58; מכתב י" ויץ אל י" צור מיום 11.2.1951, שם, KKL 5/18874; מכתב מ' שרת אל י" ויץ מיום 30.4.1951, שם,

שותף גם מי שהיה ציר ישראל בארגנטינה באותם ימים, יעקב צור (צ'רנוביץ, מעובדי הקק"ל הבכירים ולימים יו"ר הדירקטוריון). בשניים ממכתביו לצור משנת 1951, מכתבים שאינם כלולים ביומני, כתב ויץ:

[...] בעית המעוט הערבי, והוא נוצרי ברובו, בישראל אינה פשוטה, לדעתי. ודוקא מפני שאני סבור שיש להתנהג כלפיהם בקו הישר והדרך על פי מוסר יהודי, אני רואה את החומרה שבמציאותם אצלנו, וגם הם מרגישים בכך [...].¹⁴

[...] כאמור, המטרה העיקרית בענין זה היא העברת האוכלוסיה הערבית מישראל. מתמיד, עוד לפני קום מדינתנו, הייתי חושש למיעוט ערבי אצלנו, והחששות בעינם עומדים, ולא בתיאוריה כי אם במעשה. נוסף לזה, הרי חסרים אנו קרקע, ואם לא בשעה זו, נרגיש במחסורה כעבור זמן קצר במידה שמשמית 'קבוץ גלויות' תלך ותתגשם. על ידי העברת אוכלוסית המיעוטים מישראל בהסכם הדדי - נשיג פתרון לשתי הבעיות; וככל שנקדים בה - כן ייטב למדינה. מתוך נקודת השקפה זו אני רואה את רצונה של קבוצה אחת מכפר גוש-חלב להגר לארגנטינה כראשית הדרך להגשמת הרעיון [...].¹⁵

דומה כי מאז שנות החמישים חדל ויץ לעסוק ברעיון הטרנספר מרצון ולחפש לו תומכים. העניין כולו הפך לא רלוונטי מבחינה פוליטית. עם כרבים אחרים, ראה ויץ חשיבות עליונה בשמירת רוב מוחלט של אוכלוסייה יהודית במדינת ישראל, ומסיבה זו היה מוכן ב־1967 'לוותר על הגדה ובלבד שלא יהיו ערבים במדינתנו: [...] התחושה הארצית-לאומית שבי מחזקת בדעתי, שהסכנה הגדולה למדינתנו גלומה במאות אלפי הערבים אם יסופחו למדינה'.¹⁶ על רקע זה, ומחשש כי 'יאמר בעולם, הנה שבים פליטי ישראל למקומם, כן יש להשיב פליטי ערב למקומם בישראל', הוא אף התנגד לחידוש ההתיישבות בגוש עציון¹⁷ - גוש יישובים שוויץ עצמו, יותר מכל גורם אחר במוסדות, היה אחראי להקמתו בשנות הארבעים.¹⁸

* * *

- שם; מכתב א' עברון אל י" ויץ מיום 6.6.1951, שם, שם; מכתב י" ויץ אל ד"ר ו' איתן מיום 13.9.1951, שם, שם; מכתב י" צור אל משרד החוץ מיום 8.1.1951, שם, A 246/58.
14. מכתב י" ויץ אל י" צור מיום 11.2.1951, אצ"מ KKL 5/18874.
15. מכתב י" ויץ אל י" צור מיום 15.6.1951, שם.
16. י" ויץ, יומני ואגרותי לבנים, ו, גבעתיים-רמת-גן תשל"ג, עמ' 279-278.
17. שם, עמ' 249; י" כץ וש' רייכמן, 'ההתיישבות היהודית בגוש עציון 1967-1970: סוף מעשה במחשבה תחילה?', עיונים בתקומת ישראל, 3 (1993), עמ' 146-147.
18. ראה בהרחבה: י" כץ, ההתיישבות היהודית בגוש עציון ובהרי חברון 1940-1947, רמת-גן 1992.

ה

יוסף ויץ היה איתן בדעתו בזכות הטרנספר מרצון. הוא סבר כי הוצאתו לפועל השובה לא רק מסיבות מדיניות־בטחוניות אלא גם מסיבות של התיישבות. מאז שלהי שנות השלושים, עת עלתה אפשרות ראלית ליישם את הרעיון, לא שינה ויץ את דעתו העקרונית בנושא זה. הוא המשיך לדבוק בה גם לאחר שהצטמצם מאוד מספרם של המיעוטים הערבים במדינה היהודית. ואולם, יש לזכור כי אין להקנות חשיבות רבה מדי לדעותיו של ויץ, שכן הוא לא נמנה עם הקברניטים מקבלי ההחלטות ואין כל הוכחה לכך שאלה האחרונים הושפעו מעמדותיו במידה שהתבטאה במדיניותם. בדיקה מעמיקה של עמדות הקברניטים בסוגיית הטרנספר עדיין ממתינה למחקר של ממש.¹⁹

19. וראה גם: "כך, 'חובת ההוכחה נותרה', יהדות זמננו, 11 (תשנ"ח), בדפוס.